

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

ГАДМАЛІЄВ СЕЙДАЛІ БЕКЕР ОГЛИ

УДК 378.311(477)«199»Г13

**ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ
1990-Х РР.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

07 Історичні науки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Слюсаренко Анатолій Гнатович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри новітньої історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Любовець Олена Миколаївна,
Державна наукова установа «Енциклопедичне
видавництво», заступник директора з наукової роботи;

кандидат історичних наук, доцент
Бондаренко Олександр Володимирович,
Центральноукраїнський національний технічний
університет МОН України,
доцент кафедри суспільних наук інформаційної та архівної
справи

Захист відбудеться 29 червня 2018 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: 08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала ім. В.О. Сухомлинського.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий 27 травня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

О. Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. З відновленням Української державності перед суспільством постало нагальне завдання реформування системи освіти задля забезпечення її відповідності вимогам, які постали у процесі розбудови незалежної держави. Проголошена розбудова політичної нації та громадянського суспільства в умовах зростання політизації етнічності та посилення глобалізаційних процесів вимагали виваженого підходу й до вирішення багатьох важливих питань, пов'язаних із реформуванням вищої школи.

Впродовж 1990-х років у системі вищої освіти відбулися кардинальні зміни. Мова йде про інтеграцію у світовий освітній простір та посилення впливу глобалізаційних процесів, перехід від державної до змішаної системи фінансування освітніх установ, розширення форм власності за рахунок появи і розвитку приватних вузів. Аналіз результатів реформування вищої школи особливо важливий в сучасних умовах, коли глобалізаційні процеси, розвиток інформаційного суспільства ставлять перед вищою школою нові завдання у все більш зростаючих масштабах. Перетворення знань та інформації на один із головних виробничих ресурсів призвело до введення у науковий обіг терміну «економіка, заснована на знаннях» (knowledge-based economy). Тому одним із чинників визначення національного прогресу України став рівень розвитку вищої школи. Формування новітніх управлінських структур, модернізація економіки із урахуванням новітніх досягнень науково-технічного прогресу вже могла бути здійснена виключно за рахунок залучення до роботи висококваліфікованих спеціалістів.

Світова практика свідчить про посилення ролі фінансових чинників розвитку освіти на сучасному етапі. Високорозвинені країни виділяють на розвиток освіти значну частину національного бюджету, зосереджуючись у цій царині на підготовку та перепідготовку персоналу відповідно до вимог часу. Такі вимоги обумовлюються новітніми завданнями, що формуються у ході розвитку сучасного інформаційного суспільства та поширення глобалізаційних процесів. Поруч з тим постійного вдосконалення системи підготовки спеціалістів у багатьох сферах вимагає й використання різного роду інформації для формування загроз національній безпеці держав. Так звані «інформаційні війни» виявились вагомим фактором дестабілізації обстановки як на локальному чи регіональному, так і на світовому рівні. Крім того, рівень освіти населення країни, спрямованість системи освіти на вирішення проблем державного будівництва виявились вагомими чинниками протистояння деструктивним зовнішнім впливам, орієнтованим на застосування різного роду маніпуляцій суспільною свідомістю. Це примушує розглядати освіту як один із пріоритетів в системі державних цінностей. Проте впродовж 1990-х років українські вузи були змушені вирішувати численні проблеми, пов'язані із скороченням державного фінансування вищої школи. Тому аналіз ролі фінансового забезпечення у розвитку вищої школи виглядає надзвичайно актуальним.

Глобалізація поставила вимогу відповідності рівня знань провідних фахівців проблемам розвитку суспільства, а також зміни традиційної педагогічної ідеології, безперервного реформування структури знань, формування у здобувачів здатності самостійно навчатися, творити і співпрацювати. Проте жорсткі умови конкуренції у на ринку праці неминує сприятимуть й концентрації провідних дослідників у

найбільш розвинених країнах світу. Це вимагає як оцінки загальних перспектив України у формуванні та збереженні власного наукового потенціалу, так і здатності української вищої школи розвиватись в умовах посилення конкуренції на ринку освітніх послуг.

Крім того, у реаліях 1990-х років потреби державного будівництва поставили вимогою часу підготовку у вузах не лише кваліфікованих фахівців, але й формування відповідальних, культурних, духовно зрілих громадян країни, орієнтованих на розбудову могутньої Української держави. Освітні заклади постали одним із важливих засобів формування українського громадянського суспільства та політичної нації. Поруч з тим політизація етичності обумовила посилення уваги до набуття освіти представниками національних меншин, у тому числі й у місцях їх компактного проживання. Освітні заклади стали також одним із важливих засобів формування проєвропейської ідентичності в українському соціумі, орієнтованої на європейські цінності та не сприйняття авторитарних методів управління державою. Як виявилось, в умовах російської агресії 2014–2017 рр. Україна постала набагато більш стійким державним утворенням, аніж на те розраховували очільники Російської Федерації. Провал так званої «російської весни» був обумовлений серед іншого успішною консолідацією українського соціуму на основі спільних цінностей, у окресленні та популяризації яких важливу роль відіграли й українські заклади вищої освіти. Виховання молоді у вузах також стало однією з причин як масштабного волонтерського руху, так і підтримки курсу України на євроінтеграцію. Тому не даремно в ухваленому у 2017 р. Законі України «Про освіту» метою освіти визначено збагачення інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.

Тому дослідження історії реформування вищої освіти України протягом першого десятиріччя після відновлення Української державності набуває великого значення з огляду на необхідність аналізу досягнень у цій сфері та попередження недоліків, пов'язаних із не виваженим реформуванням освітянських закладів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті науково-дослідницької роботи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Історія формування і розвитку Української держави» (державний реєстраційний номер № 01 БФ046 – 01).

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі процесу реформування вищої освіти України протягом 1990-х років і осмисленні результатів проведених реформ.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан дослідження реформування вищої освіти впродовж 1990-х років;
- визначити вплив переходу до ринкової економіки на реформування вищої школи;
- висвітлити обґрунтованість і зміст заходів керівництва держави у справі реформування вищої освіти протягом досліджуваного періоду;

- охарактеризувати основні напрями реформування вищої освіти України протягом 1990-х років;
- з'ясувати роль і місце загальнодержавних програм розвитку освіти у реформуванні вищої школи України;
- визначити вплив реформування вищої освіти на рівень і якість знань випускників навчальних закладів;
- порівняти реформування системи вищої освіти України із відповідними діями в інших країнах;
- визначити вплив процесу глобалізації на реформування українських вузів.

Об'єктом дослідження є вища освіта України, розвиток якої визначався характером її реформування та її інтеграцією в європейський освітній простір.

Предметом дослідження є процес розбудови системи вищої освіти України, структур управління освітніми закладами, створення та вдосконалення правової бази діяльності освітніх установ, адекватних новим реаліям політичного та економічного розвитку України у 90-х роках ХХ ст.; напрями розвитку вищої освіти України в умовах інтеграції українських вузів у європейський і світовий освітній простір.

Хронологічні межі роботи окреслені періодом 1990-х років ХХ ст., коли було відновлено Українську державність, а вища освіта переживала як фінансово-економічні труднощі, так і здійснювала перехід на нові рейки розвитку відповідно до запиту держави, суспільства і особистості.

Географічні межі дослідження охоплюють територію України в кордонах, визнаних світовою спільнотою де-юре.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи склали принципи історизму, об'єктивності, аксіологічності, всебічності та багатофакторності. Для забезпечення неупередженого аналізу використовувалися наступні методи наукового пізнання: аналізу та синтезу (у історичному та історіографічному контексті), системно-структурного аналізу, дедукції, метод індукції, класифікації, типологізації та ін.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що робота є фактично першим комплексним історичним дослідженням з історії реформування вищої освіти України впродовж 90-х років ХХ ст. У дослідженні визначено провідні тенденції та основні напрями реформування вищої школи, обґрунтовано вплив реформування вищої освіти на процес державотворення в Україні. У роботі вперше показано відмінність у поглядах представників української політичної еліти на реформування вищої школи та наслідки протистояння різних політичних угруповань у цьому питанні. З'ясовано вплив економічних факторів на подальший розвиток системи вищої освіти в Україні із визначенням особливостей конкуренції у цій сфері та її впливу на рівень підготовки спеціалістів в українських вузах. Дисертантом уточнено та доповнено вплив реформ у освітянській галузі на якість знань випускників вищої школи та їх профпридатність. Здійснено оцінку та визначено перспективи розширення міжнародних зв'язків вузів України. Набули подальшого розвитку порівняльний аналіз процесів, що супроводжували реформування вищої освіти в Україні із зіставленням їх в окремих зарубіжних

країнах. Підсумовано досягнення української вищої школи впродовж 1990-х років та визначено окремі причини невдач у проведенні реформ із аналізом їхніх причин та можливих наслідків. Дисертантом визначено стан дослідження процесу проведення реформ у сфері вищої освіти України в 90-х роках ХХ ст. та окреслено коло можливих майбутніх історичних досліджень з даної теми. Дисертація містить аналіз рішень керівництва України, пов'язаних із проведенням реформ у системі вищої освіти. Крім того, подано оцінку ефективності системи державного управління закладами вищої освіти із зазначенням причин встановлення визначених урядами обсягів державного фінансування вузів упродовж 90-х років ХХ ст.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що одержані результати збагачують знання з історії реформування вищої освіти, а також руйнують упереджені твердження про другорядність освітянських реформ у процесі державотворення. Міждисциплінарний характер дослідження дозволяє зробити висновки, що стосуються окремих аспектів економічного та соціального розвитку України, вплив на які мали нововведення в системі вищої освіти. Аналіз нормативно-правових документів, пов'язаних із реформуванням вищої освіти України, дозволив визначити зв'язок між їх прийняттям та змінами у внутрішньополітичному та зовнішньополітичному курсах Української держави. У процесі роботи над дисертацією були сформульовані рекомендації державним органам, діяльність яких пов'язана із керівництвом вищими навчальними закладами. Вони можуть бути використані для розробки нормативних актів, що регулюють взаємовідносини між вузами та державними установами.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане здобувачем особисто, всі результати цієї роботи, сформульовані в ній висновки, положення та рекомендації обґрунтовані на основі особистих досліджень автора і мають самостійний характер.

Апробація дисертаційного матеріалу. Основні положення і результати дослідження обговорювалися під час проведення ХХІІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (20-21 жовтня 2011 р.), Міжвузівської наукової конференції «Сучасна молодіжна наука в Україні», Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Україна в сучасному світовому просторі», на засіданнях кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, під час виконання службових обов'язків аташе з питань культури, науки та освіти Посольства Азербайджанської Республіки в Україні.

За результатами дослідження опубліковано монографію та 6 наукових статей у наукових фахових виданнях, а також у матеріалах 3 наукових та науково-практичних конференцій.

Публікації. Основні результати дослідження оприлюднено в 11 публікаціях, з них 6 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному збірнику, 3 – у матеріалах наукових конференцій. Результати дослідження додатково відображені в колективній монографії.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку

використаних джерел та літератури (40 с., 373 позиції), додатки. Повний обсяг дисертації становить 217 сторінок, із них 174 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** дослідник обґрунтував актуальність, визначив об'єкт і предмет дослідження, сформулював його мету та завдання, встановив хронологічні межі, розкрив наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, навів відомості пр. апробацію результатів наукового пошуку.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методи дослідження»** здійснено аналіз стану наукової розробки теми дослідження та її джерельної бази, викладено та обґрунтовано методологічну основу роботи.

У *підрозділі 1.1 – «Історіографія дослідження»* з'ясовано ступінь відображення в історіографії розвитку вищої освіти України в умовах глобалізаційних викликів 1990-х. Визначено, що дослідження з цієї тематики умовно поділяються на кілька груп. До першої – відносяться наукові праці, автори яких вивчали проблему розвитку вищої освіти в контексті державотворення. В.Чупрун, В.Солодков вказували на важливість громадянської позиції викладачів, більшість яких на початку 1990-х років була вихована ще в умовах існування СРСР. Частина з них не сприймала Україну як незалежну державу і не була готовою до участі у процесі державотворення. Ідеологічне розмаїття деструктивно впливало на суспільну свідомість, що негативно позначилось на відродженні національних рис вищої освіти України. Подібні висновки були також зроблені у дослідженнях, присвячених аналізу процесу становлення громадянського суспільства та проведенню політичної і економічної реформ. Тут розглянуто певні аспекти реорганізації системи вищої освіти у контексті головних завдань державотворення. Українські вчені охарактеризували правове поле у сфері реформування вищої освіти в Україні. Особлива увага приділена аналізу Закону України «Про освіту» (1996 р.), висвітленню перспектив впровадження новітніх навчальних планів. Дослідники також навели окремі оцінки розвитку вищої освіти України у першій половині 1990-х років, наголошуючи на важливості модернізації її гуманітарної компоненти у контексті інтересів та потреб державотворення в Україні. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. почали з'являтися спеціальні дослідження про особливості та напрями розвитку системи вищої освіти, серед яких можна виділити роботу В.А. Яблонського «Вища освіта України на рубежі тисячоліть: проблеми глобалізації та інтернаціоналізації». Слід відзначити дослідження з партології, де на фоні аналізу діяльності провідних політичних партій розглядалися деякі аспекти реформування вищої школи України та пропозиції провідних політичних сил щодо спрямування освітніх реформ. У роботах окремих вчених саме 90-і роки ХХ ст. пов'язувалися із кризою розвитку освіти та науки, спричиненою втіленням у життя антидержавної тези про надмірну технократичність українського суспільства та брак у ньому гуманістичних засад. Висловлювалася думка, що тільки державне фінансування вузів та наукових установ забезпечує стійкий розвиток цих сфер із збереженням кваліфікованих кадрів. Натомість критиці піддавалася теза про можливість існування вищої школи в умовах «самоокупності». У науковому просторі України тривалими були суперечки

навколо доцільності існування і перспектив розвитку приватних вузів. У дослідженнях українських вчених обговорювалися найбільш актуальні питання реформування вищої школи та висловлювалися окремі пропозиції, покликані, на думку, авторів, суттєво покращити ситуацію у вузах України. Висвітлювалися окремі проблеми, пов'язані із запровадженням акредитації вузів та конкурсної системи обрання викладачів на займані посади.

Історію реформування освіти України у 1985–2005 рр. представлено у роботах Г.Січкаренка, яка звернула увагу на появу та розвиток приватних вищих навчальних закладів. У її дослідженнях проаналізовано окремі аспекти комерціалізації вищої освіти України. Однією із перших українських науковців вона проаналізувала наслідки запровадження модульно-рейтингової системи навчання і оцінювання знань студентів, яка була започаткована в Україні в рамках Болонського процесу.

У ХХІ ст. популярності серед дослідників набула проблематика, пов'язана із визначенням форм і засобів державного регулювання діяльністю вищих навчальних закладів. Суперечки лунають навколо визначення обсягів державної фінансової допомоги вищим навчальним закладам та визначення залежності її розміру від ефективності роботи конкретних вузів.

Друга група досліджень по реформуванню вищої школи України представлена студіями, автори яких здійснювали аналіз впливу становлення і розбудови ринкової економіки в Україні на розвиток освітянських закладів. Освіта у ХХ ст. стала надзвичайно важливим засобом розробки та втілення у життя інноваційних технологій, модернізації суспільних відносин в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Вплив ринкових перетворень на формування комунікацій між вузами та студентами представлено у роботах дослідників, які вивчали окремі аспекти соціально-правових відносин у сфері вищої освіти в Україні. На думку українських вчених, у сучасних умовах формування нової структури соціально-економічних відносин, розвитку економіки знань зростає роль і відповідальність закладів вищої освіти, як суб'єктів ринку освітніх послуг і ринку праці, за відтворення якісної робочої сили країни і її потенціалу відповідно до вимог науково-технічного прогресу. За таких умов вузи повинні переорієнтувати свою діяльність на застосування маркетингового інструментарію для задоволення потреб ринку освітніх послуг з одного боку, та ринку праці – з іншого. Крім того, гостро постала проблема оцінки якості освітніх послуг не тільки з позицій абітурієнтів і студентів, але й з погляду молодих фахівців (випускників) та роботодавців. Визначення закономірностей підвищення якості освітніх послуг у сучасних умовах дозволило дослідникам стверджувати, що центральною проблемою освітньої політики стало забезпечення високої якості освіти, яку необхідно розглядати через систему показників якості, що кількісно характеризують придатність послуги задовольняти конкретні потреби. Порівняльний аналіз систем вищої освіти розвинених країн світу дав змогу українським вченим визначити основні моделі оцінювання, згідно яких оцінка базується на пріоритеті державних органів або структур, що фінансуються державою, і пов'язана з державним контролем, державною акредитацією, порівнянням різних навчальних закладів, розподілом фінансових ресурсів. А самооцінка вищих навчальних закладів спрямована на внутрішній аналіз, підвищення ефективності їх діяльності. Найбільш доцільним для

оцінювання діяльності вищих навчальних закладів, на думку науковців, є застосування рейтингової системи, в основу якої покладено багатовимірність і багатокритеріальну оптимізацію.

Третю групу становлять праці дослідників, які звертали увагу на зміну ставлення широких верств населення до отримання вищої освіти і використання її у подальшій професійній діяльності. Тут варто виділити роботи Т.Житкової, С.Наумкіної, В.Оржехівського, В.Тація, де аналізуються проблеми, пов'язані із збільшенням кількості навчальних годин на виклад предметів гуманітарного спрямування. Варто підкреслити, що певний внесок у дослідження розвитку освіти зробили соціологи. Так, у роботах Н.В.Шевченко отримання освіти розглядається як один із щаблів кар'єрного зростання, як механізм формування кар'єрного ресурсу спеціаліста. Результати досліджень свідчать, що у сучасних умовах освіта все більшою мірою позиціонується молоддю як ресурс соціальної мобільності і освоєння нових соціальних ролей, як система, що визначає процес і порядок розвитку кар'єрного ресурсу студента. Можна виділити праці, автори яких приділили увагу висвітленню питань роботи вузів певної спеціалізації. С.О.Білан зосередив увагу на висвітленні аграрної освіти в Україні у 90-х роках ХХ ст. Дослідник наголошував, що аграрна галузь, як і Україна в цілому, потребує цілісної системи освіти, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку та забезпечувала б підготовку фахівців, здатних втілювати їх у життя. Дослідження М.І.Нещадима присвячені особливостям становлення і розвитку вітчизняної військової освіти.

У дослідженнях українських науковців точилася досить гостра дискусія навколо проблеми підготовки кадрів державних службовців. На думку деяких вчених суттєвим недоліком розвитку освітньої галузі в Україні впродовж 90-х років ХХ ст. стала відсутність уваги до створення при владних структурах належної системно-аналітичної бази, яка б давала змогу адекватно аналізувати і оцінювати суспільно-економічні проблеми, а відтак визначати пріоритети та механізми реалізації ухвалених рішень. Таке становище було зумовлене, на думку дослідників, особливостями системи атестації наукових працівників, яка передбачала чітке розмежування сфер наукового пошуку між здобувачами наукових звань за різними спеціальностями. Міждисциплінарні дослідження не віталися у зв'язку із труднощами їх оцінки на підставі критеріїв лише однієї спеціальності.

До останнього часу практично не створено комплексних досліджень з питань підготовки держслужбовців в Україні у 1990-х роках. У працях В.Алькама, Н. Лукашевича, Д. Шаїка, В. Щетініна зроблено спробу показати деякі форми і методи організації навчального процесу у вузах, діяльність підприємств різних форм власності з підготовки управлінських кадрів.

Окремі аспекти державної освітньої політики були проаналізовані у дослідженнях Б.Данилишина, В.Куценка, В.Дзоза, В.Ніколаєва, Ю.Терещенка. На початку 2000-х років вчені змушені були констатувати численні прорахунки у державній політиці стосовно освітянської галузі. Критика реформ вищої освіти супроводжувалася визначенням окремих напрямів, спрямованих на підвищення якості роботи вузів та підвищення ролі студентів у навчально-виховному процесі та державотворенні.

Варто відзначити дослідження В.О. Огнев'юка «Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку», де дослідник у окремому розділі проаналізував вплив глобалізаційних процесів на розвиток освіти. Він наголошував на важливості соціокультурної інтеграції на європейському просторі. Освіта, на його думку, мала стати вагомим засобом інтенсифікації інтеграційних процесів. Подальший розвиток ринку праці обумовлював зростання вимог до кваліфікованих працівників, що визначало знання, уміння та навички як товар, що успішно реалізується на світовому ринку.

Таким чином, реформування вищої освіти України у 90-х роках ХХ ст. представлене в масиві досліджень міждисциплінарного характеру: економіко-соціальних, психолого-педагогічних, соціально-педагогічних, філософсько-антропологічних, етико-правових, соціологічних, соціально-політичних та багатьох інших, пов'язаних з питаннями організованої соціалізації, здійснюваної в інтересах особистості й соціуму, фінансування вузів, організації навчального процесу тощо.

Найбільшій гостроті набирає суперечка навколо визначення доцільності та обсягів державного фінансування вищої освіти. Значна частина науковців вказують на неминучість скорочення державної підтримки вищої освіти, скорочення кількості вузів та перетворення їх на центри надання освітніх послуг на економічній основі. У той же час помітним залишається засудження різкого скорочення фінансування державою вищої освіти впродовж 90-х років ХХ ст., яке стало причиною появи багатьох негативних явищ у освітянських закладах, зумовлених нестачею коштів, в тому числі й для виплати заробітної плати викладачам.

Зосередженість фахівців вузької спеціалізації на окремих проблемах практичного характеру часто перешкоджає здійсненню комплексного аналізу розвитку освітянських закладів.

У підрозділі 1.2 – «Джерельна база дослідження» систематизовано й охарактеризовано комплекс опублікованих та неопублікованих матеріалів з теми. Джерельна база дослідження представлена документами вищих органів влади і управління України. У першу чергу мова йде про постанови Кабінету Міністрів України, пов'язані із реформуванням сфери вищої освіти. Крім того, динаміка розвитку українських вузів відображена у документах Міністерства освіти і науки України, Державної акредитаційної комісії. Варто відзначити важливість інформаційно-аналітичних матеріалів, підготовлених Міністерством освіти і науки України.

Крім того, у дисертації представлено аналіз матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадської об'єднань України (ЦДАГО України). Такий аналіз дозволи визначити вплив реалізації своїх політичних програм окремими політичними силами на реформування вищої школи, визначення пріоритетів спрямування навчальних програм у вузах. Крім того, матеріали архівів дозволили оцінити механізм ухвалення та реалізації рішень, пов'язаних із набуттям вищої освіти представниками національних меншин України, а також проаналізувати вплив так званого «мовного питання» на організацію навчально-виховного процесу у вищій школі. Матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 5252) дозволили визначити

ефективність кроків у сфері співробітництва з представниками національних меншин в умовах політизації етнічності впродовж 1990-х років. На основі оцінки цих матеріалів визначено ефективність окремих заходів, пов'язаних із облаштуванням кримських татар після повернення на історичну Батьківщину.

Документи вищих органів влади та управління України дозволяють визначити спрямованість державної політики у справі реформування вищої освіти, оцінити ефективність втілених у життя реформ. Документи Державної акредитаційної комісії містять інформацію, яка дозволяє зробити певні висновки щодо якості роботи окремих вузів, та щодо причин і наслідків ліквідації деяких філіалів та відділень вищих учбових закладів, чия робота проводилася не на належному рівні.

У 2002 році Державним комітетом України у справах сім'ї та молоді спільно з Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, центральними та місцевими органами виконавчої влади підготовлено щорічну доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді, яка вийшла у світ під назвою «Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки)». У ній вперше узагальнено досвід державної молодіжної політики за десять років незалежності України. Серед іншого тут подано матеріали про роль студентства у роботі українських вузів, у тому числі й про зміни пріоритетів у виборі спеціальності навчання.

Важливо відзначити також матеріали парламентських слухань, які проводилися у Верховній Раді України 7 грудня 1995 р., 21 червня 1999 р., 27 листопада 2002 р. Матеріали парламентських слухань 27 листопада 2002 р., що відбулися під робочою назвою «Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки)» розкривають здобутки і недоліки державної молодіжної політики, соціально-економічні проблеми молоді, проблеми, пов'язані із здобуттям вищої освіти.

Важливим джерелом виявилися спогади різного роду державних діячів, які брали активну участь у реформуванні вищої освіти України протягом 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст. Попри певну суб'єктивність у оцінці подій та фактів розвитку вищої освіти вони містять унікальний матеріал, де представлено окремі деталі реформаторської роботи, авторські оцінки результатів її проведення та можливих наслідків втілення у життя тих чи інших законопроектів, пов'язаних із сферою освіти.

Відзначимо також статистичні дані, підготовлені Державним комітетом статистики України та проаналізовані рядом провідних українських дослідників у контексті реалізації державних програм. Тут представлено дані про становище молодих людей на ринку праці (у тому числі й осіб, які закінчили навчання в українських вузах), про їхні житлові умови, рівень освіти. Цінним джерелом виявилися соціологічні дослідження, виконані працівниками Інституту соціології НАН України, де подано дані про ставлення молодих людей до отримання вищої освіти, до перспектив отримання роботи за спеціальністю після закінчення навчання у вузі, а також відомості, що ілюструють оцінки українським студентством якості освіти у вітчизняних вищих навчальних закладах із порівнянням її з якістю освіти у зарубіжних вузах.

Загалом варто відзначити, що джерельна база дослідження представлена порівняно великим масивом документів та матеріалів, що дозволяють всебічно

проаналізувати розвиток вищої освіти України у 1990-х роках у контексті впливу на нього економічних явищ та процесів, глобалізації, а також визначити роль реформування вищої школи у процесі державотворення, формування громадянського суспільства та політичної нації.

У підрозділі 1.3 – «Методи дослідження» розкрито наукові підходи, принципи та методи дослідження проблеми. Вибір методів дослідження розвитку вищої освіти України здійснювалося на основі дотримання принципів історизму, об'єктивності, аксіологічності та всебічності.

Принцип історизму передбачає врахування дослідником відмінностей між явищами та подіями, що становлять їхню сутність, а також врахування зв'язків між подіями та їх впливу на подальші явища та події історичного розвитку. Дотримання принципу історизму дозволило здійснити об'єктивне дослідження процесу реформування вищої освіти України.

Принцип системності забезпечив можливість врахування багатофакторності історичних процесів. Додержання принципу об'єктивності під час здійснення наукового пошуку забезпечувалося шляхом використання джерел, що дозволили неупереджено розглянути процес реформування закладів вищої освіти із високим рівнем достовірності.

Дотримання принципу всебічності передбачало аналіз різнобічних історичних джерел та врахування різного роду суб'єктивних впливів на процес підготовки і зберігання документальної інформації.

Використання принципу аксіологічності передбачає розуміння дослідником цінності отриманих результатів для сучасної науки та усвідомлення їх місця в системі гуманітарних знань загалом.

Використання принципу багатофакторності забезпечило можливість аналізу сукупності факторів, що впливали на утворення банків, організацію їхньої діяльності із виокремленням найбільш вагомих з цих факторів, серед яких варто виділити соціальні, економічні, політичні, особистісні чинники як загальнодержавного, так і регіонального рівня.

Методи здійснення аналізу визначені специфікою проведення дослідження, метою якого залишається здійснення комплексного аналізу проблеми. За даними соціологічних досліджень сфера освіти нині тією чи іншою мірою порушує інтереси майже третини населення країни, що визначає її як суспільне явище. Суспільні явища традиційно аналізуються за соціальними, економічними, демографічними, політичними, екологічними та іншими критеріями, що визначає доцільність застосування міждисциплінарного підходу у справі аналізу розвитку освіти.

Міждисциплінарний підхід дозволяє проаналізувати розвиток вищої освіти, пов'язуючи його з економічними (фінансування вузів, роль і значення підготовки кваліфікованих спеціалістів для втілення у життя інноваційних проєктів тощо), політичними (вплив політичної свідомості населення на його політичну участь та рівень здійснення політичного функціонування кваліфікованими спеціалістами у сфері державного управління, а також оцінки загального рівня освітньо-кваліфікаційної підготовки працівників апарату управління тощо), соціальними (ефективність соціальних драбин та її зв'язок із напрямками трудової міграції і перебігом процесу «викачування мізків» тощо), а також із національною безпекою

держави, для забезпечення якої обов'язковим є патріотичне виховання у закладах освіти.

Міждисциплінарний підхід в дослідженні зумовив використання методу аналізу ієрархій, запропонованого американським вченим Т.Сааті. Цей метод дає змогу здійснювати аналітичне планування на основі компромісних рішень проблем, на які впливають діючі сили та різноманітні чинники. За допомогою цього методу можливо завчасно визначити сценарій майбутнього розвитку процесів і планувати розвиток подій у конкретному бажаному напрямі. Цей метод використовувався для визначення можливих сценаріїв розвитку вищої освіти в США на період до 2000-го року. Будувалася ціла низка ієрархічних чинників (економічні, політичні, соціальні, технологічні, ідеологічні), діючих сил (уряд, промисловість, спонсори, адміністрація вузів, професорсько-викладацький персонал і студенти), цільових установок діючих сил, впливу їх на можливі сценарії. Поєднання методу аналізу ієрархій із методом дедукції дозволило визначити коло чинників, які найбільш суттєво впливали на розвиток вищої освіти в Україні. Це визначення й лягло в основу структури даного дисертаційного дослідження.

Важливе значення для проведення комплексного аналізу в площині міждисциплінарного підходу мало використання низки методів політичної науки. Біхевіористичний метод політології дозволив визначити ставлення представників різних політичних сил до реформування вищої освіти України, що забезпечило можливість врахувати вплив процесів соціальної стратифікації на результативність реформ. Використання культурологічного методу дозволило окреслити ступінь успішності реформування вищої школи у залежності від культурно-освітнього рівня населення та рівня політичної культури громадян України. Антропологічний метод політичної науки дозволив з'ясувати зв'язок між прагненням до кар'єрного зростання людини шляхом отримання вищої освіти і реформуванням українських вузів. Використання інституціонального методу дозволило проаналізувати діяльність політичних інститутів, які мали вплив на втілення у життя реформування сфери вищої освіти.

Крім того, для визначення впливу економічних чинників на реформування вищої освіти України були задіяні окремі специфічні методи, що використовуються у економічній науці: діалектичний (для визначення характеристик змін, що відбувались у системі вищої освіти); абстрактно-логічний (для моделювання можливих варіантів розвитку ситуації у зв'язку із змінами у сфері державного регулювання освітнього процесу); статистичного аналізу (при аналізі показників кількості вузів та студентів, які навчалися у них); системно-структурного аналізу (для характеристики державного регулювання вищої освіти і визначення ефективності окремих ухвалених рішень). Використання кластерного аналізу дозволило оцінити ефективність реформ у сфері вищої освіти у контексті розвитку окремих регіонів, а також охарактеризувати особливості функціонування філіалів столичних вищих навчальних закладів у регіонах.

Використання функціонального методу передбачало проведення аналізу економічної діяльності громадян України із визначенням її впливу на формування прагнення до отримання високоякісної вищої освіти. Цей процес аналізувався у контексті визначення впливу бажання до зміни соціального статусу частини

населення України на успішність реформування вищої школи. Такий підхід дозволив оцінити зростання кількісних показників чисельності закладів вищої освіти та студентів у контексті його впливу на якість вищої освіти. Крім того, це дозволило оцінити успішність роботи закладів післядипломної освіти та визначити причини поширення роботи різного роду філіалів вищих учбових закладів України. Також використовувався прогностичний метод задля отримання інформації про можливі варіанти поведінки громадян залежно від умов навчання у вузах із врахуванням ступеня їх престижності та перспектив отримання високооплачуваної роботи.

З метою визначення стану дослідження проблеми у роботі використано ряд методів історіографічного пізнання, серед яких можна назвати методи історіографічного аналізу та синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи типологізації, класифікації, періодизації та інші. Дотримання визначених принципів та методів наукового пошуку сприяло отриманню достовірних результатів, що відповідають предмету дослідження, його меті та завданням.

У другому розділі **«Реформування вищої освіти як засіб державотворення»** висвітлено заходи, спрямовані на пристосування українських вузів до потреб національно-державного будівництва із формуванням політичної нації. Після розпаду СРСР для об'єднання українського народу на шляху розбудови суверенної держави важливим стало усвідомлення громадянами того, що поступальний розвиток можливий лише за умови існування Української держави. У спадщину від Радянського Союзу Україна отримала систему вищої освіти, орієнтованої на підготовку фахівців, здатних працювати в умовах жорсткої командно-адміністративної економіки. Але їхні вміння та навички не відповідали ринковим умовам. І більше того, вони не відповідали вимогам державного будівництва, оскільки значна частина керівників різного рівня були нездатні ухвалювати рішення з державницьких позицій. Їх вузька спеціалізація, відсутність гнучкості в ухваленні рішень ставали перешкодою на шляху новітнього українського державотворення. Сформований у роки існування СРСР патерналізм також ставав перешкодою на шляху здійснення реформ в Україні. Можна виділити кілька аспектів участі закладів вищої освіти у процесі державотворення: інтеграція суспільства на шляху державного будівництва, сприяння створенню громадянського суспільства, підготовка кваліфікованих працівників у сфері державного управління, здатних здійснювати керівні функції в умовах переходу до ринкової економіки. Важливим було також формування у молодих людей самосвідомості, орієнтованої на участь у процесах державотворення.

Реформування вищої освіти України у контексті потреб державотворення впродовж 1990-х років відбувалось у складних умовах становлення та розвитку Української державності. Її відновлення після розпаду Радянського Союзу поставило перед працівниками освіти завдання підготовки патріотично налаштованих висококваліфікованих спеціалістів, які були б готовими до здійснення важливих перетворень у суспільно-політичному та соціально-економічному житті. Проте розробка та впровадження реформ не узгоджувались із традиційно-

консервативною системою управління освітою, яка потребувала організаційно-функціональної перебудови.

Проблемою також була позиція частини викладачів вузів, які не могли (або не бажали) викладати українською мовою, скептично ставились до визначення перспектив Української державності. Особливо багато подібних випадків було на Півдні та Сході України. Нерідко траплялося, що викладачі технічних дисциплін відмовлялись викладати українською мовою через відсутність кваліфікованого перекладу ряду технічних термінів та збереження технічної та технологічної документації російською мовою.

На жаль, попри важливі кроки у сфері запровадження нових навчальних програм, певного оновлення викладацького складу, спроби інтенсифікації навчального процесу реально діючих механізмів повноцінної трансляції у вищу школу потреб державного будівництва створити не вдалося. Зміна системи цінностей із пріоритетом індивідуальних благ над колективними сприяла посиленню егоїзму.

Не виважені реформи у сфері економіки, зубожіння значної маси населення на фоні збагачення порівняно невеликої частини промисловців та підприємців, що мали тісні зв'язки із державними структурами, породжували сумніви у можливості успішної соціалізації на теренах України у багатьох молодих людей. Тим більше, що одним із наслідків зміни ціннісних пріоритетів стало поширення хабарництва в українських вузах, яке негативно впливало на якість вищої освіти.

У той же час впродовж 90-х років XX ст. українські вузи залишалися одним із вагомих засобів формування проукраїнських поглядів та переконань і тим самим активно впливали на формування відповідних установок у суспільній свідомості. Молоді люди, які отримували вищу освіту вже в умовах існування Української державності, формували світогляд на основі цінностей Української держави, української політичної нації. Порівняно виважений підхід до навчання національних меншин обумовив відсутність в Україні масштабних міжетнічних конфліктів.

Участь вузів у формуванні української політичної нації відбувалась і за рахунок запровадження нових навчальних програм та планів, які відображали погляди пострадянських науковців на історію формування Української державності, роль та місце України у світовому співтоваристві. У цьому контексті велика роль була відведена викладанню гуманітарних дисциплін. Найбільше, за визнанням самих студентів, проукраїнські погляди у молоді формувало викладання історії та української мови.

Водночас на тлі збільшення уваги до викладання дисциплін гуманітарного циклу відзначалося певне зменшення уваги до викладання технічних дисциплін у ряді вузів. Частина викладачів не змогла перелаштуватись на відмову від догматів радянської епохи у сфері оцінки перспектив ринкових відносин і залишалась у полоні надмірної етатизації радянської доби, чекаючи на покращення матеріального стану виключно за рахунок загальнодержавних програм.

Отже, роль науки і наукових досліджень попри певні позитивні зрушення в досліджуваний період не стала визначальною в діяльності державних органів управління та керівників освіти. Через обмежену кількість наукових і прикладних

досліджень у сфері освітньої політики знижувалася ефективність реформування галузі.

У третьому розділі **«Вплив економічних перетворень на зміни у системі вищої освіти»** відзначено, що економічний розвиток України після відновлення незалежності в цілому був характерним для перехідних економік, що виникли на місці централізованих, ієрархічних, позаринкових економічних відносин, базованих на запереченні приватної власності, тотальній регламентації і контролі економічної діяльності з боку держави. Економічний розпад радянської системи, який розпочався ще до політичного розпаду СРСР, у незалежній Україні трансформувався в масштабний економічний колапс, що тривав до кінця 1990-х років. Кризові явища у сфері економічного розвитку негативно вплинули на розвиток вищої освіти України. За скорочення державного фінансування вузів в умовах розбудови ринкової економіки вузи змушені були перейти до так званого альтернативного фінансування. Пошук додаткових джерел фінансування нерідко призводив до надмірного зростання кількості студентів, які навчались за контрактом. У пошуку додаткового заробітку частина викладачів була змушена працювати за сумісництвом, що збільшувало навчальне навантаження та певною мірою скорочувало можливості займатися науковою та творчою діяльністю. Перевантаження викладачів, недостатнє фінансування їх праці призвело до падіння престижності викладацької діяльності. Це, у свою чергу, часто негативно позначалось на якості викладання. І хоча протягом 1990-х років було суттєво розширено можливість отримання вищої освіти, що дозволило задовольнити суспільний попит на неї, але якість надання освітніх послуг у частині вузів (переважно приватних) залишалася на порівняно низькому рівні.

На початку ХХІ ст. в Україні все ще існувала недостатньо збалансована із потребами суспільства та ринку праці кількість напрямів і спеціальностей, за якими готували фахівців з вищою освітою. Напрями підготовки та спеціалізації не були достатньо універсальними. Значна частина випускників українських вузів в силу непередуманості кадрової політики держави змушена була працювати не за фахом, фактично втрачаючи набуту у вузі спеціалізацію. А оскільки багато з них отримували освіту за державні кошти, то такий підхід призводив до нераціонального їх використання та втрати кадрового потенціалу України.

Впродовж 90-х років ХХ ст. відбувалося формування основних фінансово-промислових груп України, представники яких були зацікавлені у максимальному здешевленні підприємств і робочої сили з метою їх приватизації на свою користь. Проте після завершення перерозподілу основних фондів для подальшого розвитку виробництва зросла потреба у висококваліфікованій робочій силі, що стало причиною поступового зростання рівня фінансування вузів. Але протягом 1990-х років не вдалося зменшити розрив між освітянами і роботодавцями, між сферою освіти і ринком праці. Сектор вищої освіти не брав на себе роль лідера у проведенні передових наукових досліджень у закладах освіти, які є основою елітної університетської підготовки. Також не було повною мірою реалізовано потенціал підготовки спеціалістів у технікумах, коледжах і вищих професійно-технічних училищах, які на початку незалежності України штучно було віднесено до системи вищої освіти. Це відбулося тому, що мало місце недостатнє визнання у суспільстві

рівня «бакалавр» як кваліфікаційного рівня, а також недостатнє розуміння рівнів спеціаліста і магістра. Навчання у магістратурі частиною студентів та їхніх батьків сприймалося як додаткове або «необов'язкове», оскільки рішеннями державних екзаменаційних комісій після складання відповідних іспитів присвоювалась кваліфікація «спеціаліст».

Отже, порівняно низький рівень зацікавленості у результатах своєї роботи викладачів внаслідок відсутності реальних важелів для перевірки їхньої роботи та залишкового рівня знань студентів і відсутності відповідальності вузів за рівень знань їх випускників призводили до зменшення рівня та якості вищої освіти в Україні. Іншим вагомим фактором було скорочення реальних зарплат викладачів. Це у свою чергу стало одним із факторів падіння престижу професії науковця, що негативно позначилося на бажанні молодих працівників будувати кар'єру у цій сфері. Тривалі затримки заробітної плати у державних вузах у першій половині 1990-х років та порівняно високий рівень інфляції робили роботу викладача непривабливою для спеціалістів, які мали можливість реалізувати свої здібності за кордоном або ж у комерційних вузах. Суміщення роботи у державних та у комерційних вузах задля додаткового заробітку призводило до різкого зростання навантаження на викладачів і сприяло зниженню якості викладання. В таких умовах також мало місце й падіння рівня наукових розробок у ряді вузів, оскільки оплата в основному вираховувалася залежно від навчального навантаження, а результати наукових пошуків у багатьох випадках залишалися неоплаченими.

У четвертому розділі **«Вплив глобалізаційних процесів на розвиток вищої освіти»** вказано, що науковий підхід до висвітлення впливу глобалізації та розвиток вищої освіти в Україні вимагає виокремлення двох явищ: глобалізації та інтернаціоналізації. Ці явища частиною дослідників не розрізняються, але за своєю природою вони забезпечують різний вплив на освітянські процеси. Після розпаду СРСР вплив глобалізаційних процесів на Україну суттєво посилювався. Відповідно посилювався вплив процесів, пов'язаних із розвитком світового ринку новітніх технологій, праці та освітянських послуг. Вища освіта України змушена була пристосовуватись до нових реалій гострої конкурентної боротьби на українському ринку освітніх послуг, так і європейському та світовому.

Глобалізацію можна розглядати як об'єктивний процес, породжений специфікою розвитку конкурентних відносин у сфері міжнародної політики, економічної діяльності, перерозподілу сировинних ресурсів, ринку праці, новітніх технологій та засобів виробництва. Виявилось, що розуміння проблем, які породжує процес глобалізації для національних систем освіти, не може бути причиною суб'єктивного протистояння йому за рахунок створення різноманітних перешкод. Самоізоляція виявилась руйнівною для розвитку держави, яка у такий спосіб виявлялась відрізаною від світового прогресу. І хоча існують різні тлумачення цього терміна, у тому числі із критикою самого факту існування «прогресу», але об'єктивний аналіз свідчить, що рівень життя населення у країнах, які успішно реалізують свої цілі та завдання в умовах глобалізації, суттєво вищий, аніж там, де суб'єктивні прагнення вищого керівництва сприяють самоізоляції від впливу зовнішнього світу.

У таких умовах пристосування національних вищих шкіл до існування в умовах глобалізації є об'єктивним процесом, наслідки якого залежать від вираженості підходів до здійснення відповідних реформ. Одним із важливих аспектів, який визначає ефективність реформування системи освіти в умовах глобалізації, можна назвати підготовку кваліфікованих спеціалістів, які у системі власних цінностей високо оцінюють громадянство і, відповідно, мають широкі можливості для самореалізації на теренах власної держави.

Включення України до світового ринку праці виявило низку проблем, від вирішення яких суттєво залежала доля країни у сфері реалізації інноваційних проектів. Проте в умовах скорочення державного фінансування вищої освіти, падіння престижу професії вченого процес глобалізації призвів до втрати Україною частини провідних спеціалістів, що працювали в галузі освіти.

Втрата частини кваліфікованих спеціалістів негативно позначилася на здійсненні теоретичних та прикладних досліджень. Фахівці, які змогли реалізувати свої здібності поза межами України, як правило, вже не поверталися для постійного проживання. Більшість таких спеціалістів виїжджали до Російської Федерації, країн Європейського Союзу та США, де їм пропонували більш привабливі умови роботи, порівняно високий рівень оплати праці та індивідуальне житло, придатне для проживання всієї сім'ї. Матеріальна зацікавленість за неможливості самореалізації в Україні ставала основною причиною втрати кваліфікованих спеціалістів. Тим більше, що в частині українських вузів спеціальні групи осіб виявляли кращих студентів та викладачів для подальшої співпраці з ними. Така співпраця виражалася у пропозиції підвищеної заробітної плати та надання житла. Подібні групи працювали у багатьох технічних вузах на Сході і Півдні України. Їх завданням було заохочувати кращих спеціалістів до переїзду в Росію на постійну роботу.

Отже, глобалізація визначила потребу у підвищенні здатності до проведення міжнародних діалогів. Спілкування між різними культурами, продиктоване умовами глобалізації, стало необхідною умовою досягнення успіху як окремою людиною, так і державою в цілому.

Інтернаціоналізація освіти сприяла поглибленню її стандартизації. Провідні країни світу із урахуванням, насамперед, власних потреб, розробляли стандарти освітніх послуг, які намагались поширювати за рахунок укладення відповідних міждержавних угод. Розробка регулюючого законодавства у цій сфері забезпечувала інтереси переважно споживачів освіти та провідних вищих закладів освіти. Інші вузи в умовах посилення конкуренції були змушені вживати заходи для забезпечення відповідності якості освіти світовим стандартам.

У висновках підведені підсумки дослідження:

1. Визначення стану дослідження розвитку вищої освіти України протягом 1990-х років указує на його фрагментарність, що обумовлювалась специфікою наукових пошуків у галузі економічної теорії, педагогіки, соціології, політичної науки та правознавства. Дослідження окремих проблем, пов'язаних із діяльністю вузів, в основному обумовлювалося їх нагальністю для ухвалення певних політичних рішень або формування нових підходів до педагогічної діяльності. Більшість досліджень економістів були орієнтовані на визначення засобів підвищення ефективності використання фінансових ресурсів вузами, а також на

вдосконалення господарського механізму. У контексті дослідження Болонського процесу науковці висвітлювали процес реформування вищої освіти України, оцінюючи перспективи розвитку вищої школи в умовах інтеграції у європейський та світовий освітній процес.

2. На процес реформування вищої освіти суттєво вплинула економічна криза 1990-х років. Вона призвела до різкого скорочення фінансування державних вищих навчальних закладів. Розірвання багатьох усталених зв'язків із вищими навчальними закладами колишніх союзних республік і відповідно скорочення кількості студентів, які навчалися на основі домовленостей між сторонами призвело до додаткового обмеження джерел фінансування українських вишів. Крім того, різко звузилася тематика наукових студій, пов'язана із дослідженням обставин співробітництва між країнами СНД. Переведення вищої освіти України на фінансування за залишковим принципом потягнуло за собою падіння престижу роботи у вищому навчальному закладі. Частина викладачів для покращення матеріального становища була змушена працювати за сумісництвом, що спричиняло збільшення навчального навантаження. На цьому тлі принаймні до середини 90-х років ХХ ст. успішну конкуренцію державним вузам складали приватні заклади, що забезпечували отримання вищої освіти.

3. Необхідність популяризації цінностей Української держави зумовила певні зміни вектору підготовки спеціалістів. Дослідження процесу реформування вищої освіти в Україні впродовж 1990-х років дозволило стверджувати про пріоритет підготовки фахівців з гуманітарних спеціальностей за рахунок певного зменшення уваги до підготовки спеціалістів технічного профілю. Це обумовлювалося саме потребою формування системи цінностей, прийнятних для поліетнічного соціуму України. Такий характер підготовки спеціалістів спричинив часткову «гуманітаризацію» української вищої школи. Іншим важливим чинником, який суттєво вплинув на реформування вищої школи, були заходи держави, спрямовані на українізацію освітянського процесу. Зросла увага до вивчення та викладання у вузах українською мовою.

Водночас ініційована державою комерціалізація вищої освіти на тлі різкого збільшення кількості приватних вузів призвела до зміни статусу вищої освіти і сприйняття її носіїв у суспільстві. Вища освіта з надбання «обраних» (за квотами, визначеними правлячою партією) перетворилася на річ, «доступну багатьом» (із середовища людей, які мали можливість оплатити навчання), що не завжди сприяло збереженню високого рівня знань студентів. Крім того, підвищення рівня масовості вищої освіти поєднане із відносно низьким рівнем знань частини випускників стала причиною того, що більшість з них не працювали і не планували працювати за фахом отриманої спеціальності, використовуючи набуття вищої освіти у якості данини престижу. Це було додатковим доказом незадовільного стану профорієнтації абітурієнтів та студентів. Одним із наслідків такого становища стало розповсюдження закладів післядипломної підготовки, що забезпечували отримання так званої «другої вищої» освіти виключно на комерційних засадах. Цей факт свідчив про не виваженість існуючих у суспільстві «соціальних ліфтів», що не могли забезпечити можливість кар'єрного зростання для молодих людей за наявності у них вищої освіти за однією спеціальністю.

4. Надзвичайна залежність українських вузів від державного фінансування стала одним із важливих факторів, що зумовив кризу у сфері вищої освіти на початку 90-х років XX ст. і зумовив суттєві труднощі на шляху реалізації державних програм реформування освіти. Зорієнтованість навчальних закладів винятково на централізоване управління і пряме бюджетне фінансування, що було притаманно суспільному ладу та соціально-економічній політиці радянських часів, зумовили складність адаптації вузів до існування в умовах побудови ринкової економіки. Вузи опинились у ситуації, коли механізм фінансування освітньої діяльності все більш набував ознак ринкового за скорочення державного фінансування та відсутності дієвої державної політики, спрямованої на працевлаштування випускників.

Державотворчі процеси в Україні призвели до збільшення попиту на спеціалістів певного профілю, схема підготовки яких не була відпрацьована українськими вузами у період існування СРСР. Попит на фахівців окремих спеціальностей призвів до розширення спеціалізації вузів і створив передумови для поширення якісно нових засобів підготовки. Мова йде, наприклад, про підготовку спеціалістів у галузі державного управління, політологів, соціологів тощо.

У спрямуванні розвитку вищої освіти України існували обставини, які становили загрозу національній безпеці держави. Серед таких загроз варто відзначити недостатність фінансування та порівняну слабкість національного виховання, особливо на Півдні та Сході України. Не дивлячись на визнання освіти і науки пріоритетними у національній стратегії України, було зроблено ряд кроків на урядовому рівні, які перешкоджали успішній соціалізації перспективної молоді. Відбулися суттєві зміни у організації роботи освітянських закладів, суть яких полягала у децентралізації та демократизації управління освітою, безперервності освіти, варіантності навчальних планів і програм, диференціації, гуманізації та індивідуалізації навчально-виховного процесу. Але зусилля правлячої еліти не призвели до переорієнтації розвитку українського соціуму з цінностей аграрно-сировинного приладу до цінностей інноваційного суспільства, побудованого на економіці знань.

5. Протягом 1990-х років в Україні формувався ринок освітніх послуг. Його характеризувала лібералізація попиту, пропозиції, ціноутворення. Розширення споживчого попиту на ринку освітніх послуг, яке пояснювалося зростанням рівня інтелектуалізації праці і швидким старінням знань. Це підвищувало значення якості вищої освіти для подальшого працевлаштування. В таких умовах вузи були змушені дедалі більше реагувати на потреби ринку праці, вносячи відповідні корективи у навчальний процес. Якість освіти виступала також важливим чинником, який обумовлював можливість випускників вузів брати участь у реалізації інноваційних проектів після завершення навчання. Реформування вищої освіти в Україні здійснювалось методом проб і помилок із намаганнями обрати і адаптувати до українських реалій кращі зразки організації навчально-виховного процесу зарубіжних вузів.

6. Розвиток системи вищої освіти в Україні 90-х років XX ст. може бути охарактеризований пошуком оптимальної відповідності між сформованими традиціями в українській вищій школі й новими віяннями, зумовленими поширенням глобалізаційних процесів. Під впливом глобалізації відбувався

розвиток багаторівневої системи освіти в багатьох університетах України. До переваг цієї системи можна віднести можливість забезпечення мобільності темпів навчання й гнучкість вибору майбутньої спеціальності.

Глобалізація сприяла поглибленню диференціації у сфері вищої освіти. Прискореними темпами відбувалося виділення кращих вузів, викладачів та студентів, які отримали можливість розширити співпрацю із зарубіжними колегами. Однією з характерних особливостей розвитку вищої освіти, зумовленим впливом глобалізаційних процесів, можна назвати її університизацію й процес інтеграції всіх вищих навчальних закладів з провідними у країні й у світі університетами, що зумовлювало появу університетських комплексів.

Викладачі та студенти отримали можливість більш вільно обирати місце роботи та навчання. Це призвело до зростання масштабів втрати Україною кращих фахівців. Водночас глобалізаційні процеси сприяли й виокремленню гірших вузів, частина з яких навіть була змушена припинити надання освітніх послуг (більшою мірою це стосувалось фіалів). Викладачі та студенти, чия професійна підготовка не відповідала зростаючим вимогам опинялись «на узбіччі» ринку праці і не отримували все менше можливостей для успішної соціалізації, в тому числі й поза межами України. Глобалізація зумовлювала формування нових вимог до освітньо-кваліфікаційного рівня спеціалістів. Тому більшість українських вузів не могли у конкурувати із зарубіжними університетами у якості надання освітніх послуг, що у кінцевому рахунку призводило до втрати контингенту студентів. На жаль, впродовж досліджуваного періоду позначились негативні тенденції використання випускників українських вузів на європейському і світовому ринку праці, коли вони, перебуваючи за кордоном, змушені були виконувати низько кваліфіковану роботу. Такий характер використання українських працівників за кордоном негативно вплинув на ставлення іноземців до рівня викладання в українських вузах, призвів до поширення сумнівів у їх здатності відповідати високим стандартам європейської та світової освіти у частині підготовки працівників певних спеціальностей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях

1. Гадмалієв С. Б. Вплив економічних перетворень на розвиток вищої освіти в Україні у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. // Наукові записки з української історії: зб. наук. стат. 2011. № 27. С. 192–199.
2. Гадмалієв С. Б. Реформування вищої освіти України у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. як засіб державотворення // Гілея. 2011. № 54. С. 177–182.
3. Гадмалієв С. Б. Розвиток вищої освіти у 90-х роках ХХ ст.: історіографія // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія: історія. Вінниця, 2012. С. 371–377.
4. Гадмалієв С. Б. Вплив глобалізаційних процесів на розвиток вищої освіти в Україні у 90-х роках ХХ ст. // Гілея. 2013. Вип. 69. С. 148–153.
5. Гадмалієв С. Б. Розвиток інформаційних технологій у сфері вищої освіти України у 90-х роках ХХ ст. // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». 2013. № 28. Т. 2. С. 498–503.

6. Гадмалієв С. Б. Стандартизація вищої освіти України в 90-х роках ХХ ст. // Гілея. 2013. № 70. С. 63–68.

Статті в іноземних виданнях

7. Hadmaliyev Seydali. Роль вищої освіти у формуванні політичної нації в Україні протягом 1990-х років // Spheres of Culture. 2014. Vol. 8. P. 342–349.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Гадмалієв С. Б. Роль мовного чинника у реформуванні освіти України (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) // «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення»: матеріали ХХІІІ всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Вінниця, 20 жовтня 2011 р.). Вінниця, 2011. С. 239–240.

9. Гадмалієв С. Б. Розвиток вищої освіти в Україні у 90-х рр. ХХ ст. // «Сучасна молодіжна наука в Україні»: матеріали міжвузівської студентської наукової конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 24 листопада 2011 р.). Переяслав-Хмельницький, 2011.

10. Гадмалієв С. Б. Розвиток інформаційних технологій у сфері вищої освіти в Україні у 90-х рр. ХХ ст.) // Україна в сучасному світовому просторі. Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 4-5 лютого 2013 року). – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2013. – 281 с.

Публікації, які додатково висвітлюють дисертацію

11. Гадмалієв С. Б. та ін. Україна–Азербайджан: через довіру до партнерства. К.: ТОВ «Перша експериментальна друкарня», 2012. 245 с.

АНОТАЦІЯ

Гадмалієв Сейдалі Бекер огли. Вища освіта України в умовах глобалізаційних викликів 1990-х рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2018.

Проаналізовано участь закладів вищої освіти України у процесі державотворення. Визначено роль акредитації вузів та стандартизації вищої освіти у процесі підготовки кваліфікованих спеціалістів. Висвітлено процес становлення і розвитку недержавних закладів вищої освіти та визначено їх роль у комерціалізації вищої освіти. Прослідковано вплив економічних чинників на зміни у системі вищої школи. Визначено, що повільними темпами відбувалось зростання оплати праці викладачів. Її рівень не відповідав зарубіжним аналогам, хоча обсяг навантаження багатьох українських викладачів був суттєво більшим, аніж у їхніх зарубіжних колег. Крім того, у частині зарубіжних вузів практикувалось розмежування наукових і викладацьких функцій: працівники вузів переважно або викладали, або займались науковою чи організаційною роботою. Показано значення процесу глобалізації для реформування українських вузів. Глобалізація вплинула на зростання уваги до вивчення англійської мови у вузах. У частині вузів було

запроваджене викладання нею навчальних дисциплін. Це розширювало можливості спілкування між студентами та викладачами різних країн. Також варто відзначити значне збагачення вищих навчальних закладів сучасними інформаційними технологіями, широке підключення до мережі INTERNET та інтенсивний розвиток дистанційних форм навчання студентів.

Ключові слова: вища освіта, вищі навчальні заклади, реформування, глобалізація, стандартизація, акредитація.

АННОТАЦИЯ

Гадмалиев С. Б. Высшее образование Украины в условиях глобализационных вызовов 1990-х гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды». – Переяслав-Хмельницкий, 2018.

Проанализировано участие учреждений высшего образования Украины в процессе государственного строительства. Рассматриваются вопросы, связанные с участием украинской высшей школы в формировании всесторонне развитых личностей, способных взять активное участие в делах государства. Определены основные направления развития учебно-воспитательного процесса, направленного на патриотическое воспитание украинской молодежи.

Освещены основные проблемы, касающиеся влияния экономических факторов на работу украинских вузов. Показано влияние коммерциализации высшего образования на характер работы высшей школы и уровень знаний студентов. Рассмотрены действия высших органов власти Украины, направленные на ограничение влияния экономического кризиса на деятельность учреждений высшего образования. Определены причины постепенного изменения престижности тех или иных специальностей и вузов в целом.

На основе анализа широкого спектра исторических источников освещена деятельность государственных органов, которые участвовали в процессе аккредитации вузов, а также определены последствия этого процесса.

Отдельно рассмотрены основные аспекты стандартизации высшего образования Украины с выделением влияния процесса глобализации на его ход. Показано роль глобализации в перераспределении трудовых ресурсов Украины, задействованных в системе высшего образования. Определены масштабы кадровых потерь Украины в связи с трудностями обеспечения специалистам наивысшей квалификации достойных условий труда и оплаты. Освещено отношение студентов к обучению в наиболее известных украинских вузах, а также их перспективы работы по специальности, полученной в результате обучения в учреждениях высшей школы.

В работе обосновано критическое отношение к ряду нововведений в среде высшего образования, выделено основные последствия присоединения Украины к Болонскому процессу. Проанализировано действия украинских вузов, направленные на повышение шансов в конкурентной борьбе в сфере высшего образования. Показано процесс компьютеризации высшей школы и переход к широкому использованию информационных технологий в сфере высшего образования.

В исследовании определен ряд обстоятельств, которые могут составлять угрозу национальной безопасности Украины, среди которых выделено недостаточное государственное финансирование как образования в целом, так и вузов в отдельности, а также слабость национального воспитания в рамках формирования политической нации.

Ключевые слова: высшее образование, высшие учебные заведения, реформирование, глобализация, стандартизация, аккредитация.

Abstract

Gadmaliyev Seydali. Higher education of Ukraine in the context of globalization challenges of the 1990's. – qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the scientific degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – State Higher Educational Institution “Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University of Pereyaslav-Khmelnytsky”. – Pereyaslav-Khmelnytsky, 2018.

The article analyzes the participation of higher education institutions of Ukraine in the process of state-building. The role of higher education accreditation and standardization of higher education in the process of preparation of qualified specialists is determined. The process of formation and development of non-state institutions of higher education is highlighted and their role in the commercialization of higher education is determined. The influence of economic factors on changes in the system of higher education has been studied. It was determined that the growth of labor remuneration of teachers was slow. Her level did not match foreign counterparts, although the volume of workload of many Ukrainian teachers was significantly higher than their foreign counterparts. In addition, in the part of foreign universities, the distinction between scientific and teaching functions was practiced: university staff mostly or taught, or engaged in scientific or organizational work. The importance of the process of globalization for the reform of Ukrainian universities is shown. Globalization has increased the attention to the study of English in universities. In the part of universities there was introduced the teaching of her educational disciplines. It expanded the possibilities for communication between students and teachers from different countries. It is also worth noting the enormous enrichment of higher education institutions with modern information technologies, the widespread connection to the network INTERNET and the intensive development of distance learning forms for students.

Key words: higher education, higher educational institutions, reform, globalization, standardization, accreditation.